

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Ἡ ιστορικότητα τῆς συνείδησης καὶ τὸ σύμβολο τοῦ φωτεινοῦ.

Ἡ ἀντίληψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ιστορικότητα τῆς συνείδησης συνδέεται μὲ τὶς ἀναφορὰς τους στὸ σύμβολο τοῦ φωτεινοῦ¹. Σὲ σχέση μὲ τὴ χρήση τοῦ ὄρου «σύμβολο» ἢ «συμβολισμὸς» τοῦ φωτεινοῦ ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ ἦταν δυνατό νὰ προβληθῆ ἡ ἀντίρρηση ὅτι ἡ χρήση αὐτὴ δὲν εἶναι νόμιμη ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη. Ἡ συμβολικὴ σκέψη ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ θεολογία ποὺ θεωρεῖται μὲ κάποια μονομέρεια ὅτι βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ. Ἀκόμα, τὸ σύμβολο θεωρεῖται συχνὰ μιὰ εἰκόνα ἢ μιὰ μορφή συμπεριφορᾶς ποὺ ἀναφέρεται σὲ κάποια ἔννοια ποὺ ἔχει ἀξιολογικὴ λειτουργία καὶ ἀπήχηση στὶς συγκινησιακὰς ἐμπειρίες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸ σύμβολο προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει σαφὴς συνείδηση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὸ σύμβολο καὶ τὸ συμβολιζόμενο. Προϋποθέτει ἀκόμα ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ σύμβολο καὶ τὸ συμβολιζόμενο εἶναι συμβατικὴ. Ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης λ.χ. εἶναι δυνατό νὰ παρασταθῆ ὄχι μόνο μὲ τὸ σύμβολο τῆς ζυγαριᾶς ποὺ κρατιέται ἀπὸ μιὰ τυφλὴ θεότητα ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια διαφορετικὴ εἰκόνα. Ἄν ἐννοηθῆ ὁ ὄρος «σύμβολο» μὲ τὴ σημασία αὐτὴ, δὲ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ συμβολισμὸ τοῦ φωτεινοῦ κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἶώνα. Γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Διαφωτισμοῦ μόνο τὸ φωτισμὸ καὶ ὄχι διαφορετικὰ μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουν πέρασμα τῆς νόησης στὴν ὄριμη ἡλικία της, κατὰ τὴν ὁποία στοχάζεται καὶ κρίνει μὲ σαφήνεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε αὐθεντία. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς νόησης μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ μόνο σὰ φωτισμὸς της καὶ ὄχι διαφορετικὰ. Συνεπῶς ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς νόησης καὶ τὸ φωτεινὸ δὲν εἶναι συμβατικὴ καὶ ἐξωτερικὴ.

1. Βλ. P. Hazard, *La pensée Européenne au XVIII siècle*, 1, σ. 34 - 57, καὶ G. Gusdorf, *Les principes de la pensée au siècle des lumières*, σ. 293 - 310

Ὁ καθορισμὸς τῆς σημασίας τοῦ ὄρου «σύμβολο» ποὺ ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω δὲν εἶναι ὁ μόνος δυνατός. Ὁ καθορισμὸς αὐτὸς ἰσχύει γιὰ τὰ σύμβολα ποὺ ὁ E. Sapir¹ χαρακτηρίζει σὰ «σύμβολα ἀναφορᾶς». Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σύμβολα αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ εἰκόνες ποὺ εἶναι συνυφασμένες μὲ τὸ νόημά τους καὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὴ μόνη μορφή μὲ τὴν ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφραστῆ κάποια ἀξιολογούσα ἐμπειρία. Τὶς εἰκόνες αὐτὲς θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὀνομάσουμε «συνοπτικά» ἢ «οἰκονομικά» σύμβολα². Τὸ «φωτεινὸ» ἀποτελεῖ ἓνα τέτοιο συνοπτικὸ σύμβολο ποὺ ἐκφράζει τὴν ἱκανότητα τῆς νόησης νὰ «ἐνηλικιωθῆ» καὶ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν αὐθεντία ἢ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς προσπάθειας ἢ ἀπὸ τὸ φόβο τῆς ἀνάληψης εὐθυνῶν³. Ἄν τὸ φωτεινὸ θεωρηθῆ σὰ συνοπτικὸ ἢ οἰκονομικὸ σύμβολο γιὰ τὴν ἱκανότητα τῆς νόησης νὰ ἐνηλικιωθῆ, εἶναι νόμιμο νὰ γίνῃ λόγος γιὰ συμβολισμὸ τοῦ φωτεινοῦ. Ἐπίσης θὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν ταυτόσημοι οἱ ὄροι «σύμβολο», «θέμα» ἢ «χαρακτηριστικό», ἀφοῦ τὸ σύμβολο τοῦ φωτεινοῦ δὲ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐνηλικίωση τῆς νόησης, στὴν ὁποία ἀναφέρεται, ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἀναφορὰ στὸ φωτεινὸ δὲν εἶναι εὐρημα τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, ἰδίως στὶς κοινωνίες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ὄχι ἀρκετὰ προχωρημένη τεχνολογικὴ ἐξέλιξη, ὑποβάλλει τὸ αἶσθημα ὅτι φωτεινὲς εἶναι οἱ σκέψεις ποὺ ἀνακοινῶνται στοὺς ἄλλους καὶ οἱ πράξεις ποὺ γίνονται στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, γιὰ τὶς ὁποῖες μποροῦν ὅλοι, ἢ αὐτοὶ ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ προνομιακὴ κοινωνικὴ κατηγορία, νὰ σχηματίσουν μιὰ καθαρὴ καὶ ζωηρὴ εἰκόνα⁴. Τὴν κοινωνικὴ αὐτὴ ἐμπειρία ὁ Πλάτων μεταθέτει στὸ ἐπίπεδο τοῦ νοητοῦ. Φωτεινὸ εἶναι ὅ,τι ἐκφράζει τὶς νοητὲς ὑποστάσεις, ποὺ ὁ Πλάτων ὀνομάζει εἶδη ἢ ιδέες. Πρῶτη πηγὴ τοῦ φωτεινοῦ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ὑπαρξὴ τους καὶ καθιστᾷ νοητὰ τὰ ὄντα ποὺ συνιστοῦν τὸν αἰσθητὸ καὶ τὸ νοητὸ κόσμον, ὅπως ὁ ἥλιος ποὺ φωτίζει καὶ δίνει ζωὴ στοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ μὲ τὴν Πλατωνικὴ παράδοση τὸ φωτεινὸ συμβολίζει τὸ νοητὸ καὶ τὸ μεταφυσικόν, δηλαδὴ ὅ,τι τοποθετεῖται πέρα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴ φύση σὰ σύνολο αἰσθητῶν μορφῶν. Δεδομένου

1. *Anthropologie*, γαλλικὴ μετάφραση, Paris, 1967, σ. 50.

2. βλ. E. Sapir, ὅπ. παρ.

3. I. Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung*, *Werke*, σειρά Insel, 6, σ. 53.

4. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη διατυπώνεται κιόλας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, βλ. V. Goldschmidt, *La théorie platonicienne de la dénonciation*, *Revue de Métaphysique et Morale*, 58, 1953, σ. 352-375.

5. *Πολιτεία* Στ. 508β κ. ε., Ζ. 517c.

ὅτι οἱ ἰδέες δὲν ἀνήκουν στὴν περιοχὴ τῆς γένεσης, τὸ φωτεινὸ συμβολίζει τὸ στατικόν. Ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπόθεση, ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν Πραγματοκρατία τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα, ὅτι οἱ ἰδέες ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ λογικὰ γένη τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων. Ἄν ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ τῶν Πλατωνικῶν ἰδεῶν εἶναι σωστὴ, τὸ φωτεινὸ συμβολίζει, σύμφωνα μὲ τὴν Πλατωνικὴ παράδοση, τὸ γενικόν, ὅχι τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα σὲ σχέση μὲ τὶς ἀτομικὲς ποιότητές τους. Ἡ λογικὴ συνέπεια στὴν ὁποία ὀδηγοῦν οἱ ἀναλύσεις αὐτὲς εἶναι ὅτι ὁ κόσμος τοῦ γίνεσθαι, ποὺ περιλαμβάνει σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ διάκριση, ποὺ ἐπιζεῖ κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα, τὴν ἱστορία τῆς φύσης καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ σκοτεινοῦ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς Πλατωνικὲς διακρίσεις τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίνεσθαι, τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἱστορικὸς κόσμος φωτίζεται ἀμυδρὰ μόνον ὅταν ὁ καλλιτέχνης ἢ ὁ πολιτικὸς τὸν μετασχηματίζουν σύμφωνα μὲ τὴν τάξη τῶν ἰδεῶν¹.

Κατὰ τὸν δέκατο ἔβδομο αἰώνα οἱ Πλατωνιστὲς τοῦ Cambridge ἀναπτύσσουν τὶς ἀναλύσεις τοῦ *Τιμαίου* καὶ καθορίζουν τὴν ἔννοια καὶ τὶς λειτουργίες μιᾶς «πλαστικῆς ψυχῆς»² ποὺ προεκτείνει τὴν «ψυχὴ τοῦ κόσμου» τῆς Πλατωνικῆς παράδοσης. Ἡ ψυχὴ αὐτὴ ἐκφράζεται στὸν αἰσθητὸ κόσμον καὶ διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς θεμελιώνει τὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. Οἱ Πλατωνιστὲς τοῦ Cambridge ἀποτελοῦν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν Πλατωνισμό στὸ Διαφωτισμό. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἔννοια καὶ τὶς λειτουργίες τῆς «πλαστικῆς ψυχῆς» ἀναγνωρίζουν τὴ δύναμη τοῦ λογικοῦ, τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψης καὶ τὴν ἀνεξιθρησκείαν καὶ ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἢ δέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ, μὲ τὴ δύναμη τοῦ λογικοῦ του, νὰ ὑπερνικήσει τὶς συνέπειές του³. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὶς ἀναφορές τους στὴ φωτισμένη νόηση, τὴ φωτισμένη ἐποχὴ ἢ τὸ φωτισμένο πνεῦμα, προεκτείνουν τὴ χρῆση τοῦ συμβόλου τοῦ φωτεινοῦ ἀπὸ τὴν Πλατωνικὴ παράδοση, ὅπως διαμορφώθηκε καὶ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ Cambridge. Στὴν πλαστικὴ ψυχὴ, ὅπως τὴν ἐννοῦσαν οἱ Πλατωνιστὲς τοῦ Cambridge, οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ὑποκαθιστοῦν τὴ συνείδηση ἢ τὸ πνεῦμα, ποὺ εἶναι ἡ λειτουργία τῆς νόησης ἢ τῆς συνείδησης μὲ τὴν ὁποία βρίσκουμε καινούργιες ἀλήθειες ἢ ἐπινοοῦμε καινούργιες λύσεις στὰ πρακτικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζουμε. Ἡ συνείδηση γιὰ τοὺς φιλοσό-

1. *Πολιτεία* Στ., 500d κ. ἐ.

2. J. A. Stewart, *The Myths of Plato*, σ. 426 κ. ἐ., 441 κ. ἐ.

3. B. Plongeron, *Théologie et politique au siècle des lumières*, σ. 35.

φους του Γαλλικού Διαφωτισμού είναι πλαστική γιατί οι διάφορες λειτουργίες της επηρεάζονται από την εξέλιξη του πολιτισμού και εκφράζονται μ' αυτή. "Όταν η εξέλιξη του πολιτισμού ενισχύει την ανεξαρτησία της συνείδησης από την αϋθεντία, όταν αναπτύσσει την ικανότητα της νόησης να σχηματίζει σαφείς έννοιες, όταν δξύνει την εϋρετικότητα του πνεύματος, μπορεί να χαρακτηριστεί σα φωτεινή. "Ο ίδιος χαρακτηρισμός ταιριάζει και στη συνείδηση, όταν εκφράζεται με μιὰ προοδευτική πολιτιστική εξέλιξη. "Ο Γαλλικός Διαφωτισμός προεκτείνει τον Πλατωνισμό γενικά, και όχι μόνο τον Πλατωνισμό του Cambridge, γιατί θεωρεί τὸ φωτεινὸ σα σύμβολο του νοητοῦ. Ταυτόχρονα αναφέρεται στο φωτεινὸ ανεξάρτητα ἀπὸ τις μεταφυσικὲς ὑποστάσεις με τις ὁποῖες τὸ συνέδεε ἡ Πλατωνικὴ παράδοση. "Ἡ Πλατωνικὴ παράδοση περιορίζει ὡστόσο βαθμιαία τὴ σημασία του χωριστοῦ τρόπου ὑπαρξης τῶν ιδεῶν. Τείνει νὰ ἀναγνωρίσει τὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὸν αἰσθητὸ καὶ τὸ νοητὸ κόσμο. "Ἐτσι προτοιμάζει τὸ συμβολισμό του φωτεινοῦ, ὅπως εκφράζεται στὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμό. Στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν πλαστικότητα τῆς ψυχῆς, ποὺ ὁ Πλατωνισμὸς θεμελιώνει κυρίως πάνω στὴ σχέση της με τις ιδέες, ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ὑποκαθιστᾷ μιὰ διαφορετικὴ έννοια τῆς πλαστικότητας. "Ἡ πλαστικότητα ἀναφέρεται στὴ συνείδηση καὶ συνδέεται με τὴν ἱστορικότητά της, δηλαδή με τὴν ικανότητά της νὰ δέχεται τις ἐπιδράσεις του πολιτισμοῦ ποὺ τὴν εκφράζει. "Ἡ ἱστορία καὶ γενικὰ τὰ πολιτιστικὰ ἔργα του ἀνθρώπου ὑποκαθιστοῦν στὴ σκέψη του Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ τις ιδέες του Πλάτωνα.

"Ο συμβολισμὸς του φωτεινοῦ ἔχει σημαντικὴ θέση στὸ Χριστιανικὸ στοχασμό, ὅπως ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο. Τὸ φωτεινὸ εἶναι συνυφασμένο με τὸ Λόγο του Θεοῦ. Φωτεινὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ποὺ τὸν συνεχίζει, κατὰ τὸν δέκατο ἔβδομο αἰώνα, δηλαδή ἀπὸ τὸν Malebranche καὶ τὸν Bossuet, ὅτι εκφράζει τὸ Λόγο καὶ τὴ δημιουργικότητα του Θεοῦ. Στὴ σκέψη του Αὐγουστίνου ὁ Λόγος του Θεοῦ ὑποκαθιστᾷ τὴν ιδέα του ἀγαθοῦ του Πλάτωνα. "Ἡ νόηση του ἀνθρώπου ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ Λόγο του Θεοῦ, γιὰ νὰ συλλάβει τὰ νοητὰ, ὅπως ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ τὸ φῶς του ἡλίου, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα καὶ γιὰ νὰ σχηματίσουμε εἰκόνες γι' αὐτὰ¹. "Ἐξάλλου, σύμφωνα με τὸ Χριστιανικὸ στοχασμό, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ σκέψη του Αὐγουστίνου, ὁ Θεῖος Λόγος εκφράζεται ἢ φανερώνεται με τὴν ἱστορικὴ εξέλιξη. Εἶναι δυνατὸ νὰ λεχθῆ ὅτι τὴ φωτίζει. "Ἡ διάκρισή της σὲ φάσεις ἀντιστοιχεῖ με τὰ στάδια τῆς ἀποκάλυψης ἢ τῆς φανέρωσης του Θεοῦ Λόγου. "Ἀπὸ

1. E. Gilson, *Introduction à l'étude de Saint Augustin*, Paris, 1949, σ. 103 κ.ε.

τὸ δωδέκατο αἰώνα καὶ ὕστερα τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ φάση τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ἀδάμ μέχρι τὸν Μωϋσῆ, τὴ φάση τοῦ Θεοῦ Νόμου ἀπὸ τὸν Μωϋσῆ μέχρι τὸν Ἰησοῦ, καὶ τὴ φάση τῆς Θείας Χάρης ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ μέχρι τὸ τέλος τῆς ἱστορίας¹. Κάθε μία ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῇ σὰν πιο φωτεινὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες, γιατί ἐκφράζεται σ' αὐτὴν πιο καθαρὰ καὶ πιο ἀθθεντικὰ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Τὸ σύμβολο ἢ ἡ εἰκόνα τοῦ φωτεινοῦ συσχετίζεται ἀπὸ τὸ Χριστιανικὸ στοχασμὸ μὲ τὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι καὶ τῆς ἱστορίας.

Τὴ συσχέτιση αὐτὴ ἀνάμεσα στὸ φωτεινὸ καὶ τὸ ἱστορικὸ προεκτείνει καὶ ἀποσαφηνίζει ὁ Διαφωτισμὸς, ἰδίως ὅταν ἀναφέρεται στὶς ἐποχὲς τῆς ἱστορίας ποὺ χαρακτηρίζει σὰ φωτεινές. Ὡς πρὸς τὴ σχέση ὅμως τοῦ Χριστιανικοῦ στοχασμοῦ μὲ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ δικαιολογεῖται τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα. Ἡ φανέρωση τοῦ Θεοῦ Λόγου στὴν ἱστορία καὶ ὁ φωτισμὸς τῆς ἀπὸ τὴν παρουσία του σημαίνει ἀναγνώριση καὶ τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ ἢ ἀντίθετα συνεπάγεται τὴν ἀδυναμία του; Ἀπὸ τὸ Χριστιανικὸ στοχασμὸ εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψῃ καὶ καταφατικὴ καὶ ἀρνητικὴ ἀπάντηση, ἀνάλογα μὲ τὶς ἱστορικές, πολιτιστικὲς ἢ κοινωνικὲς ἐξελίξεις ποὺ τὸν ἐπηρεάζουν. Ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Αὐγουστίνου συνάγεται ἡ ἔμφαση στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ καὶ στὴν κλίση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακό, στὸ βαθμὸ τουλάχιστον ποὺ ὁ ἄνθρωπος δὲ σκέπτεται καὶ δὲν πράττει σὰν πιστός. Στὶς ἀναλύσεις τῶν πρώτων βιβλίων τοῦ *de Civitate Dei* τοῦ Αὐγουστίνου γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας συνάγεται ὅτι ἡ εἰδωλολατρικὴ Ρώμη ἦταν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καταδικασμένη στὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀποσύνθεση γιατί ἡ ἱστορία τῆς ἐκφράζει μιὰ ἀλόγιστη βούληση γιὰ δύναμη². Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται σὲ ἀδιέξοδο, ὅταν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὶς νοητικὲς καὶ ἠθικὲς του δυνατότητες. Τὶς ἀναλύσεις αὐτὲς τοῦ Αὐγουστίνου ἀναπτύσσει ὁ Bossuet, ὅταν τονίζει ὅτι ὁ Θεῖος Λόγος ἐκφράζεται στὴν ἱστορία καὶ μὲ γεγονότα ποὺ εἶναι ἀκατάληπτα γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὅπως εἶναι τὰ θαύματα, τῶν ὁποίων τὸ νόημα εἶναι μυστικὸ καὶ ἠθικὸ, ἐνῶ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἄλλοτε ὁ Θεῖος Λόγος φανερώνεται στὴν ἱστορία μὲ γεγονότα ποὺ ὁ ἄνθρωπος κρίνει σὰν τυχαῖα ἢ συμπτωματικά. Αἰσθάνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει ἢ νὰ ἐπανορθώσει τὶς συνέπειές τους. Ὁ Θεῖος Λόγος ἐπίσης παρεμβαίνει στὴν ἱστορία κάνοντας

1. Jacques Paul, *Histoire Intellectuelle de l'Occident Médiéval*, σ. 226. Ὅπως σημειώνει ὁ Paul, ὑπάρχει ἡ τάση νὰ ἀναφέρεται κάθε μία ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος.

2. π.χ. II, 18, III, 17.

τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴν πραγμάτωση σκοπῶν ποὺ ἀγνοεῖ ἢ ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ προβλέψει¹. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ φωτισμὸς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ Θεῖο Λόγο δὲ συνεπάγεται τὸν φωτισμὸ τῆς νόησης καὶ γενικότερα τῆς συνείδησης. Τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τὸ συνοψίζει ὁ Kant, σημαίνει ὅτι ἡ νόηση καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φωτισμένες, ὅταν στοχάζεται καὶ ἀποφασίζει στηριζόμενος μόνο στὶς δικές του νοητικὲς καὶ ἠθικὲς δυνατότητες².

Ὡστόσο ἀπὸ τὸ Χριστιανικὸ στοχασμὸ, ἰδίως ἀπὸ τὴ Θωμιστικὴ τάση, εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψει καὶ μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ φωτεινὸ καὶ τὶς νοητικὲς καὶ ἠθικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος, ποὺ δημιουργεῖ πολιτισμὸ καὶ στηρίζεται μόνο στὶς δικές του νοητικὲς καὶ ἠθικὲς δυνάμεις, πράττει σὰ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ εἶναι προέκταση τοῦ Θεοῦ Λόγου. Μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σὰ θεῖο ἀκόμα καὶ ὅταν ἀναπτύσσεται καὶ δημιουργεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη, περίπου ὅπως ὁ ποιητικὸς νοῦς τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σὰ «χωριστός», ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ἀναφέρεται στὰ «εἶδη» «ἢ ἀκίνητα καὶ χωριστά», ἀλλὰ λειτουργεῖ σὰν προϋπόθεση γιὰ τὴν αἴσθηση, ἐμπειρία καὶ μνήμη τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ἐπειδὴ «φωτίζει» τὰ ἀντικείμενα ποὺ νοεῖ³. Τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ φωτισμένο, ἀκόμα καὶ ὅταν στοχάζεται αὐτόνομα, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ ὄχι ἀπλῶς ἐπειδὴ ἀναγνωρίζει τὰ ὅριά του καὶ τὴν ἀδυναμία του. Ὁ Χριστιανικὸς στοχασμὸς θεμελιώνει τόσο τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀδυναμία ὅσο καὶ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ δύναμη τοῦ λογικοῦ. Ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη τάση ἐπικρατεῖ ἀνάλογα μὲ τὸ ἐὰν οἱ ἱστορικὲς καὶ οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες ἐμπνέουν στὸν ἄνθρωπο αὐτοπεποίθηση ἢ δυσπιστία καὶ ἀμφιβολία γιὰ τὶς δυνατότητές του⁴. Στὸν Bossuet ἐκφράζονται καὶ οἱ δύο τάσεις χωρὶς νὰ ἐναρμονίζονται ἀπόλυτα μεταξύ τους.

Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς προεκτείνει λογικὰ τὴ δεύτερη καὶ ἐρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώτη τάση. Τὸ ἐπικρατέστερο ρεῦμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Βολταῖρο, τὸν Turgot, τὸν d' Alembert καὶ τὸν Condorcet. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθῆ συνολικὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀποχρώσεις ποὺ διακρίνουν τὴ σκέψη καθενὸς ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς αὐτοῦς. Ἡ συνολικὴ θεώρησή του ἄρχισε ἀπὸ τὸν Hegel καὶ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ ὁ Hegel προτείνει καὶ ποὺ τονίζει τὰ πρακτικὰ καὶ εἰδικότερα τὰ κοινωνικὰ καὶ πο-

1. *Discours sur l'histoire Universelle*, σ. 228, 427 - 428

2. ὁπ. παρ., *Werke*, 6, σ. 54. κ.έ.

3. *Περὶ Ψυχῆς* Γ, 5, 430α 10 - 15

4. G. Gusdorf, *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières*. σ. 35.

λιτικά ενδιαφέροντα τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ¹. Βασικό χαρακτηριστικό του εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη στὴ δυνατότητα τῆς νόησης νὰ σχηματίσει σαφεῖς ἀντιλήψεις, στὴ δυνατότητα τοῦ πνεύματος νὰ βρῆ νέες σαφεῖς προτάσεις γιὰ τὸ φυσικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ κόσμο καὶ στὴ δυνατότητα τοῦ λογικοῦ νὰ τις ἐκφράσει καὶ νὰ τις συστηματοποιήσει συνάγοντάς τες ἀπὸ σίγουρες ἀποδείξεις ἢ ἀναγοντάς τες σὲ ὀρισμένες ἀπλές καὶ προφανεῖς ἀρχές². Ὄταν ἡ νόηση, χάρις στὴν εὑρετικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος, πάρει τὴ μορφή τοῦ λογικοῦ καὶ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φαντασίας ἢ κάποιας παραδοσιακῆς αὐθεντίας, εἶναι δυνατό νὰ χαρακτηριστῆ σαφωτισμένη³. Φωτισμένη μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ, σύμφωνα μὲ τις ἀναλύσεις τοῦ Rousseau, ἡ ἠθικὴ συνείδηση, ὅταν ἐπιδοκιμάζει ἢ ἀποδοκιμάζει κάποια πράξη ἢ κάποιο θεσμὸ ἂν ἀνταποκρίνονται πρὸς τις ἀπαιτήσεις τοῦ αὐθεντικοῦ καὶ φυσικοῦ ἐγώ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις ἠθικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἔχουν καθιερωθῆ ἀπὸ τὴν παράδοση ἢ ποὺ ἔχουν ἐπιβληθῆ ἀπὸ τὴν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας⁴. Ἡ ἀντίληψη αὕτη γιὰ τὴ φωτισμένη ἠθικὴ συνείδηση θὰ ἦταν δυνατό νὰ θεωρηθῆ ὅτι προεκτείνει τὰς ποὺ μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε σὰν Πελαγιανές.

Ὁ Rousseau καὶ οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀνήκουν στὸ ὀρθολογικὸ ρεῦμα του, συνδέουν τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ φωτισμένη ἠθικὴ συνείδηση μὲ τὴν ἄρνηση τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς ἐμφυτῆς κλίσης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακό⁵. Ὁ ἄνθρωπος τείνει ἀπὸ τὴ φύση του νὰ ἀναπτύξει φωτισμένη ἠθικὴ συνείδηση. Ἄν ἡ δυνατότητα αὕτη δὲ γίνεται πραγματικότητα, αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τῶν προλήψεων καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν, τῆς φαντασίας, τῆς αὐθεντίας καὶ, γιὰ τὸν Rousseau εἰδικότερα, μιᾶς μορφῆς πολιτισμοῦ, ποὺ ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸ νὰ σχηματίσει ἓνα τεχνητὸ πρόσωπο⁶ γιὰ νὰ ἀνταποκριθῆ πληρέστερα στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς κοινωνίας ποὺ ἐκτιμᾷ περισσότερο τὸ ταλέντο, τὴν ἐπίδοση σὲ ὀρισμένες κοινωνικὲς λειτουργίες καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά γενικὰ ἀπὸ τὴν «ἀρετή». Ἡ κλίση πρὸς τὸ κακό, ποὺ θὰ παρεμπόδιζε τὴν ὑπαρξῆ μιᾶς φωτισμένης ἠθικῆς συνείδησης, ὀφείλεται καὶ στὴν ἐπίδραση ἐνὸς συστήματος ἀγωγῆς ποὺ καλλιεργεῖ εἴτε τὴν προσποίηση εἴτε τὴν τάση γιὰ ἀποδοχὴ ἀκαταλήπτων προτάσεων ἀπὸ τὸν παιδευόμενον. Αὐτὸς ἀσυναίσθητα προσποιεῖται

1. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 526.

2. D' Alembert, *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie*, σ. 33.

3. Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, σ. 91.

4. *Profession de foi du Vicaire Savoyard*, *Oeuvres Complètes*, σειρά Pléiade, 4, σ. 597 - 598, 608 - 609.

5. J. J. Rousseau, *Lettre à M. de Beaumont*, σειρά Garnier, σ. 444.

6. *Emile*, ὅπ. παρ., 4, σ. 515,

ὅτι τὶς καταλαβαίνει ¹. Γιὰ τοὺς ἄλλους φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ φωτισμένη εἶναι ἡ ἠθικὴ συνείδηση πού εἶναι φορέας πολιτιστικῆς προόδου καὶ πού ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν εὐδαιμονία μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἑναρμόνισης ἀνάμεσα στὶς κλίσεις του καὶ τὶς δυνατότητες πού τοῦ προσφέρει ἡ φύση του καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ². Γιὰ τοὺς κυριότερους φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν μπορούμε νὰ βροῦμε στὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅσο καὶ ἂν τὴν ἀναλύσουμε προσεκτικά, καμιὰ ἔμφυτη κλίση, πού νὰ παρεμποδίζει τὸ φωτισμὸ τῆς ἠθικῆς συνείδησης.

Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ φωτισμένο, ὅταν ἡ ἐξέλιξή του καθορίζεται ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῆς φωτισμένης ἠθικῆς συνείδησης καὶ ὅταν ἔχει τὴ μορφή τῆς ἐλπίδας ὅτι εἶναι δυνατό νὰ συμφωνήσει, ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς παρέμβασης τῆς Θεῆς Πρόνοιας, ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Ἡ ἀναγωγὴ αὐτὴ τῆς θρησκευτικῆς στὴν ἠθικὴ ἐμπειρία χαρακτηρίζει ὅλες τὶς τάσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὸ *Traité sur la Tolérance* τοῦ Βολταίρου ³ ὡς τὴν *Profession de foi du Vicaire Savoyard* τοῦ Rousseau ⁴. Ὁ Kant συστηματοποιεῖ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, ὅταν δέχεται ὅτι ἡ θρησκεία συνίσταται ἀπλῶς στὴν πίστη ὅτι τὰ ἠθικὰ καθήκοντα εἶναι θεῖες ἐντολές ⁵. Γιὰ νὰ συντελεστῇ ἡ ἀναγωγὴ αὐτὴ τῆς θρησκευτικῆς στὴν ἠθικὴ ἐμπειρία καὶ γιὰ νὰ χαρακτηριστῇ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα σὰ φωτισμένο εἶναι ἀναγκαῖο ἡ θρησκευτικὴ πίστη νὰ περιοριστῇ στὴν υἱοθέτηση τῶν προτάσεων τοῦ ντεϊσμοῦ, πού ὁ Βολταῖρος ταυτίζει μὲ τὸ «θεισμό» ⁶. Οἱ προτάσεις αὐτὲς εἶναι δυνατό νὰ ἀναχθοῦν στὴν ὑπαρξη ἑνὸς ὑπερτάτου ὄντος πού δημιούργησε τὸν κόσμον σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τοῦ λογικοῦ καὶ πού κρίνει τοὺς ἀνθρώπους σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς δικαιοσύνης, προνοώντας γιὰ τὴ δικαίωση τῶν ἀγαθῶν καὶ γιὰ τὴν καταδίκη τῶν κακῶν. Γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ὑπερτάτου αὐτοῦ ὄντος δὲν μπορούμε νὰ γνωρίσουμε τίποτε καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε τίποτε γιὰ τὰ δόγματα ἐκεῖνα πού ἀποβλέπουν στὸν καθορισμὸ τῆς ⁷. Χαρακτηριστικὸ τῆς φωτισμένης θρησκευτικῆς ἐμπειρίας εἶναι νὰ μὴ ἀπο-

1. Ὅπως τῆς ἔννοιας τῆς ὑπόστασης, ὀπ. παρ., σ. 552-553 ἢ τοῦ Θεοῦ, σ. 556 κ.έ.

2. Voltaire, *Mélanges*, σ. 121.

3. *Mélanges*, σ. 633, 638 - 639.

4. *Oeuvres Complètes*, 4, σ. 607 κ.έ.

5. *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, *Werke*, 4, σ. 740.

6. *Essai sur les mœurs*, 2, σ. 688, βλ. καὶ *Dictionnaire philosophique*, ἄρθρο *Théiste*, ἐκδ. J. Benda, 2, σ. 263 κ.έ.

7. Voltaire, *Traité sur la Tolérance*, *Mélanges*, σ. 603, *Essai sur les Mœurs*, 2, σ. 687.

φαίνεται για τὰ δόγματα αὐτά. Ἔτσι ὁ ντεϊσμός, πού εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ φωτισμένου ἀνθρώπου, προεκτείνει τῆς ἀναλύσεις τῆς φυσικῆς θεολογίας τῶν φιλοσόφων τοῦ δέκατου ἔκτου καὶ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα, ἰδίως τοῦ Bacon¹ καὶ τοῦ Leibniz, καθὼς καὶ τὸ *de Tolerantia* τοῦ Locke. Ὁ ντεϊσμός πλησιάζει πρὸς τὸν Σοκινιανισμό, πού ἀρνιέται τὰ δόγματα πού ἀναφέρονται στὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, καθὼς καὶ τῆς ἀπόψεις τῶν Ἀρμινιανῶν, πού ἀρνιοῦνται ἢ ἀμφισβητοῦν τῆς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ὁδηγεῖ στὴν ἀποψη ὅτι ἡ φωτισμένη συνείδηση υἱοθετεῖ μόνο τὰ δόγματα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ὅλοι οἱ φωτισμένοι ἄνθρωποι θὰ μπορούσαν νὰ πιστέψουν².

Ἡ ἀντίληψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν φωτισμένη θρησκευτικὴ ἐμπειρία συνεπάγεται καὶ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης καὶ ἐντάσσεται στὴ θεωρία αὐτή. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπλῶς τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτύξει μιὰ φωτισμένη θρησκευτικὴ ἐμπειρία. Ὡστόσο δὲν τὴν ἀναπτύσσει παρὰ ὅταν ζεῖ σὲ μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ καὶ ὅταν διαμορφώνεται ἡ συνείδησή του σύμφωνα μὲ τὴν κατάλληλη παιδεία. Κατάλληλη παιδεία, πού θὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ φωτισμένη θρησκευτικὴ ἐμπειρία, εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Rousseau αὐτὴ πού εἶναι προσαρμοσμένη στὶς φάσεις τῆς ψυχοβιολογικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου καὶ πού θέτει σὰ σκοπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀντιληπτικῶν ἱκανοτήτων μὲ τῆς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος θὰ κατανοήσῃ τῆς προτάσεις τοῦ ντεϊσμοῦ³. Ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τῆς φωτισμένης θρησκευτικῆς ἐμπειρίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σύμφωνα μὲ ὀρισμένους στοχαστῆς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁ Diderot, οἱ κοινωνικὲς κατηγορίες, πού δὲν εἶναι φωτισμένες ἢ πού ἐπιδίδονται σὲ «βάνουσα» ἔργα, δὲν μποροῦν νὰ τὴν ἀναπτύξουν⁴.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ φωτισμοῦ μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ καὶ στὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ὀριστῆ σὰν ἓνα συναίσθημα ἐνδιαφέροντος ἢ συγκίνησης πού συνδέεται μὲ ἓνα ἔργο τέχνης. Εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναζητηθῆ στὸ δημιουργὸ ὅσο καὶ στὸ θεατὴ ἢ καὶ γενικότερα στὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ ἔργο τέχνης⁵. Ἡ ἱκα-

1. *Novum Organum*, § LXXII.

2. Τὰ υἱοθετοῦν ἀσθόρμητα ὅλοι οἱ φωτισμένοι λαοί, λ.χ., οἱ Κινέζοι, *Essai sur les moeurs*, Κεφ. II, τ. 1, σ. 219 - 226. Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἡ κεντρικὴ ιδέα τοῦ *Nathan der Weise* τοῦ Lessing.

3. Ὁ Rousseau τὴν ὀνομάζει ἀρνητικὴ γιατί δὲν ἐπιβάλλεται κανένας κανόνας στὸν παιδευόμενον, *Lettre à M. de Beaumont*, σ. 452 κ.ε., καὶ *Oeuvres Complètes*, 4, σ. CXIII.

4. G. Gusdorf, *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières*, σ. 31.

5. Diderot, *De la poésie dramatique*, *Oeuvres Esthétiques*, ἐκδ. P. Vernière, σειρά Garnier, σ. 196.

νότητα τῆς δημιουργίας ἐμφανίζει σημαντικὲς ἀναλογίες μετὰ τὴν ἰκανότητα τῆς κριτικῆς ἀξιολόγησης τοῦ ἔργου τέχνης. Τὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σαφωτισμένο, ὅταν οἱ μορφές, ποὺ προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴ συγκίνηση, ταιριάζουν στὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅπως ἢ κάθε ἐποχὴ τὴν ἀντιλαμβάνεται καὶ ὅπως διαφοροποιεῖται κατὰ τὸ «εἶκόσ», ἀνάλογα μετὰ τὴν κοινωνικὴ θέση καὶ λειτουργία τοῦ δημιουργοῦ καὶ τοῦ θεατῆ¹. Δὲ θὰ ἦταν λ.χ. ταιριαστὸ νὰ συγκινεῖται ὁ θεατῆς τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα ἀπὸ τὸ θέαμα βασιλέων ποὺ πλένουν τὰ ροῦχα τους, ὅπως γίνεται στὸν Ὀμηρο². Τὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σαφωτισμένο, ὅταν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἐφόσον ἀναπαρίσταται στὸ ἔργο τέχνης μετὰ τὴν τήρηση τῶν συμβάσεων ποὺ ὑπαγορεύει ἡ σχέση δημιουργοῦ καὶ κοινοῦ σὲ κάθε ἐποχὴ³. Τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν σχέση τοῦ μετὰ τὸ λογικὸ. Ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη τὸ λογικὸ εἶναι ἡ λειτουργία ποὺ ἐπιτρέπει στὸ δημιουργὸ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ ἔργου τέχνης, π.χ. τὴν ἐνότητα τῆς πλοκῆς στὸ δράμα⁴. Σὲ σχέση μετὰ τὸ θεατῆ καὶ τὸν κριτικὸ τὸ λογικὸ εἶναι ἡ λειτουργία μετὰ τὴν ὁποία διακρίνει, π.χ. στὸ δράμα, τὴν ἐνότητα, τὴν κανονικὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ὀργανικὴν συνέχεια τῶν ἐπεισοδίων. Ἐπειδὴ τὸ ἔργο τέχνης παριστάνει τὰ λογικὰ αὐτὰ στοιχεῖα μετὰ τὴν ἐξατομικευμένη μορφή ποὺ ταιριάζει σὲ μιὰν ὀρισμένη ἐποχὴ, σὲ ἕνα ὀρισμένο κοινωνικὸ κύκλο ἀνάλογα μετὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ δημιουργοῦ καὶ τοῦ κριτικοῦ, ἔπεται ὅτι ἡ σχέση τοῦ φωτισμένου καλαισθητικοῦ συναισθήματος μετὰ τὸ λογικὸ συνεπάγεται καὶ τὸν ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτῆρα τοῦ συναισθήματος αὐτοῦ⁵.

Τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα συνδέεται ὄχι μόνο μετὰ τὸ λογικὸ ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ «πνεῦμα», ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξομοιώσουμε, χωρὶς νὰ ἀλλοιώσουμε τὴ σκέψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, μετὰ τὴν «ἰδιοφυΐα». Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἰδιοφυΐας εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ δημιουργοῦ, ἡ ἰκανότητα νὰ βρίσκονται τὰ νέα στοιχεῖα, γιὰ τὸ δράμα τὰ νέα περιστατικὰ ἢ οἱ νέες καταστάσεις, ποὺ θὰ προσδώσουν στὴν ἐνιαία δομὴ καὶ ὀργάνωση τοῦ ἔργου τέχνης συγκεκριμένο καὶ ἐξατομικευμένο περιεχόμενο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θεατῆ ἢ τοῦ

1. Ὁπ. παρ., σ. 213. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε ἱστορικὸ περιστατικὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει θέμα τραγωδίας γιὰ κάθε ἐποχὴ.

2. J. Ehrard, *L' idée de nature en France à l' aube des lumières*, σ. 169.

3. J. Ehrard, ὅπ. παρ., σ. 172.

4. Diderot, ὅπ. παρ., σ. 200.

5. Τὰ ἐπεισόδια τοῦ Hamlet δὲν ταιριάζουν στὴν τραγωδία τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Β', Voltaire, *Mélanges*, σ. 81.

κριτικοῦ ἢ ἰδιοφυΐα ἢ τὸ πνεῦμα συνίσταται στὴν ἰκανότητα νὰ διακριθοῦν τὰ στοιχεῖα ἢ οἱ καταστάσεις αὐτές¹. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ πνεῦμα ἢ ἡ ἰδιοφυΐα εἶναι τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ ἐπηρεάζει τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα καὶ ποὺ δὲν ἔχει καθόλου ἱστορικὸ ἢ κοινωνικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο τὸ πνεῦμα ἢ ἡ ἰδιοφυΐα σχηματίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ παιδεία καὶ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἐπιδράσεων, οἱ μορφές ποὺ παίρνει προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν παράσταση ποὺ σχηματίζει ὁ δημιουργὸς γιὰ τὸ κοινὸ του καὶ τὶς πιθανές ἀντιδράσεις του. Ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ Δάντη ἢ τοῦ Shakespeare δὲ θὰ ταίριαζε λ.χ. μὲ τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα τοῦ κοινοῦ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα². Ἐξάλλου ἡ σπουδαιότητα τοῦ στοιχείου τῆς ἰδιοφυΐας καὶ τῆς πολλαπλότητος ποὺ τὸ ἐκφράζει περιορίζεται καὶ τονίζεται ἡ σημασία τοῦ στοιχείου τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ὀργάνωσης στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἔργο τέχνης ἀπευθύνεται σὲ ἓνα μεσοαστικὸ κοινόν, ποὺ ἔχει ἀποσαφηνισμένες καὶ συστηματοποιημένες ἠθικὲς ἀξίες³. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ δεκτὴ ἢ ἐρμηνεῖα τοῦ Ehrard ὅτι τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα συνδέεται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὴν ἰδιοφυΐα ἢ τὸ πνεῦμα ἰδίως κατὰ τὶς περιόδους κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ ἔργο τέχνης ἀπευθύνεται σὲ ἓνα ἀριστοκρατικὸ κοινόν, ποὺ δὲν εἶναι ἐντεταγμένο στὸ ὑφιστάμενο κοινωνικὸ ἢ πολιτικὸ σύστημα καὶ ποὺ ἀναζητεῖ τὸ νέο ἀμφισβητώντας τὸ κανονικόν, ποὺ ἐξομοιώνει μὲ τὸ καθιερωμένο.

Τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα συνδέεται ἰδίως ἀπὸ τὸν Diderot, ποὺ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ συνοψίζει τὴν αἰσθητικὴ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ ἠθικὰ ὀρθοῦ⁴. Μᾶς συγκινεῖ ἰδίως τὸ ἔργο τέχνης ποὺ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀντίληψη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἐνάρετη ἢ τὴν ἡμαρτημένη πράξη. Καὶ τὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα τοῦ δημιουργοῦ προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς ἠθικὲς τοῦ ἀντιλήψεις. Τὸ ἔργο τέχνης ἀποτελεῖ μιὰ ἐξατομικευμένη καὶ παραστατικὴ μορφή μιᾶς πράξης ἢ ἐνὸς περιστατικοῦ ποὺ ὑπόκειται σὲ ἠθικὴ ἐπιδοκιμασία ἢ ἀποδοκιμασία. Τὸ φωτισμένο καλαισθητικὸ συναίσθημα, ὡς πρὸς τὸ

1. Ὡς πρὸς τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ δημιουργοῦ βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Diderot γιὰ τὸν Chardin, ὄπ. παρ., σ. 482.

2. Voltaire, *Essai sur mœurs*, 2, σ. 822, 849.

3. J. Ehrard, σ. 173.

4. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ ὑπαγορεύει καὶ τὸ θαυμασμὸ τοῦ Diderot γιὰ τὸν Greuze, *Oeuvres Esthétiques*, σ. 524. Ἡ ἐπίδραση τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων ἐξηγεῖ καὶ τὴν ποικιλία τῶν αἰσθητικῶν κρίσεων, ὄπ. παρ., σ. 431, γιατί οἱ ἠθικὲς κρίσεις ποικίλουν ἀνάλογα μὲ τὶς ἐποχές, κατὰ τὶς ὁποῖες διατυπώνονται.

θεατή και τὸν κριτικὸ, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συγκριθῆ με ἓνα ἠθικὸ συναίσθημα. Διαφέρει ἀπὸ τὸ φωτισμένο ἠθικὸ συναίσθημα μόνο γιατί ἀναφέρεται σὲ πράξεις, περιστατικὰ ἢ χαρακτήρες γιὰ τοὺς ὁποίους δὲ νιώθουμε πὼς εἴμαστε ἠθικὰ ὑπεύθυνοι.

Ἡ σχέση αὐτὴ τοῦ φωτισμένου καλαισθητικοῦ συναισθήματος με τις ἠθικὲς ἀξιολογήσεις δείχνει τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τοῦ ἐφόσον οἱ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις ἐξελίσσονται καὶ ποικίλλουν ἀνάλογα με τὴν ἐποχὴ, τὴν κοινωνικὴ λειτουργία καὶ τὴν κοινωνικὴ παιδεία, δηλαδή τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἐπιδράσεων πὸν δέχεται αὐτὸς πὸν τις διατυπώνει.

Προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς φωτισμένης συνείδησης σὲ ὅλες τις μορφές της εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς φωτισμένης ἐποχῆς. Γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ φωτισμένες ἐποχὲς εἶναι ἡ κλασσικὴ Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ἡ ἐποχὴ τοῦ Ὀκταβίου, ἡ Ἀναγέννηση, ἰδίως σὲ σχέση με τις τέχνες καὶ τὴν καλαισθησία, καὶ ὁ αἰώνας τοῦ Λουδοδίκου ΙΔ¹. Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ συνειθισμένη. Δὲν εἶναι ὁμως ἡ μόνη. Ἀπὸ τὸ *Précis du Siècle de Louis XV* τοῦ Βολταίρου καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ *Essai sur les éléments de philosophie* τοῦ d' Alembert² συνάγεται ὅτι φωτισμένη ἐποχὴ εἶναι ὁ δέκατος ὄγδοος αἰώνας. Γιὰ τὸν Condorcet ἡ φωτισμένη ἐποχὴ δὲν ἔχει πραγματοποιηθῆ κατὰ τρόπο ὀλοκληρωμένο. Σχηματίζεται βαθμιαία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας καὶ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ πραγματοποιεῖται καὶ στὸ μέλλον. Τὰ χαρακτηριστικὰ της γίνονται φανερά κατὰ τὴν ἑνατὴ ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας, ἀπὸ τὸν Descartes μέχρι τὴν ἐδραίωση τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας.

Καμιὰ ἀπὸ τις ἐποχὲς πὸν ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω δὲ συγκεντρώνει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς φωτισμένης ἐποχῆς. Ἡ κλασσικὴ Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα λ.χ. ἐξαίρεται γιὰ τὸν ὀρθολογισμό της καὶ τὴν ἀνεξιθρησκεία της. Ὡστόσο ἀπὸ τις ἀναλύσεις καὶ τις ἀξιολογήσεις γιὰ τις φωτισμένες ἐποχὲς θὰ ἦταν δυνατό νὰ καθοριστοῦν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικὰ μιᾶς τέτοιας ἐποχῆς. Μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ διακρίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ φορέας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι συλλογικός. Ἡ ἱστορία δὲν πραγματοποιεῖται μόνο ἀπὸ τὸν μονάρχη ἢ ἀπὸ μεμονωμένα ἄτομα. Εἶναι κοινωνικὴ³. Κατὰ τὴν φωτισμένη ἐποχὴ ἀναπτύσσεται σωστὴ ἱστορικὴ συνείδηση. Οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ πραγματικὴ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, πὸν χαρακτηρίζεται με κάποια ρευστότητα κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἰὼνα σὰν ἱστο-

1. Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, Κεφ. I.

2. σ. 7-12.

3. Voltaire, *Essai sur les Moeurs*, 2, σ. 816.

ρία του ανθρώπινου πνεύματος, των ήθων και των εθίμων ή του τρόπου ζωής. Δεν είναι ή ιστορία των καθ' έκαστον γεγονότων και ιδίως των πολεμικών γεγονότων, που εκφράζουν πιο πολύ τη ροπή του ανθρώπου προς την άλογία παρά τη δύναμη του λογικού του¹.

Η φωτισμένη εποχή διακρίνεται και από το πολιτειακό της σύστημα που είναι ή φωτισμένη δεσποτεία, τουλάχιστον για τον Βολταίρο και για όρισμένους στοχαστές του Γαλλικού Διαφωτισμού που προεκτείνουν την κατεύθυνση του μηχανιστικού υλισμού του Hobbes, όπως ο d' Holbach². Η θεωρία για τη φωτισμένη δεσποτεία έχει διατυπωθή από τον Φρειδερίκο τον Β' της Πρωσίας στο δοκίμιό του *Essai sur les formes de gouvernement et sur les devoirs des souverains*³ που αντικατοπτρίζει τις απόψεις του Βολταίρου. Ο μονάρχης άσκει την εξουσία αλλά σύμφωνα με τους θεμελιώδεις νόμους του κράτους. Η εξουσία του δικαιώνεται ήθικά εφόσον περιορίζεται στο έργο του πρώτου υπηρέτη του κράτους και εργάζεται για τη βελτίωση της υλικής ζωής των πολιτών και για το φωτισμό του πνεύματος και της ήθικης συνείδησής τους. Ο μονάρχης στη φωτισμένη δεσποτεία απαιτεί την ύπακοή των πολιτών ως προς τις πράξεις τους μόνο⁴.

Η αντίληψη αυτή για τη φωτισμένη δεσποτεία σά γνώρισμα μιās φωτισμένης εποχής δε γίνεται δεκτή από όλους τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού. Ο Montesquieu φαίνεται να ταυτίζει το δεσποτισμό γενικά με την τυραννία εφόσον τον όρίζει σαν άνομη εξουσία που κατευθύνεται από τις συνήθως άλογες παρορμήσεις του δεσπότη, που διαδέχονται τυχαία ή μιὰ την άλλη ή υπαγορεύονται από το ένστικτο της αυτοσυντήρησής του⁵. Από την άποψη του Montesquieu μιὰ φωτισμένη εποχή χαρακτηρίζεται, ως προς τους πολιτειακούς θεσμούς της, από τη «μετριασμένη» μοναρχία. Σ' αυτήν ή έκτελεστική εξουσία που ανήκει στο μονάρχη διακρίνεται από τη νομοθετική και τη δικαστική, που είναι ανεξάρτητες και που άσκοῦνται από διαφορετικούς φορείς⁶.

Τη διάκριση ανάμεσα στην απλή δεσποτεία και τη φωτισμένη δεσποτεία άρνιέται ο Diderot. Η άρνηση αυτή ξεκινάει από την άρχή ότι πηγή και κατά φύσιν φορέας της εξουσίας είναι ο λαός ή το έθνος. Δεν υπάρχει

1. Voltaire, *Essai sur les Moeurs*, 2, σ. 904, 906,

2. *Ethocratie*, 1776, ανατύπωση, Hildesheim 1973, Κεφ. 2.

3. Βλ. Henri Brunschwig, *Société et Romantisme en Prusse au XVIII siècle*, Paris, 1973, σ 21. κ. έ.

4. I. Kant, όπ. παρ., *Werke*, 6, σ. 61.

5. *Esprit des Lois*, Βιβλίο II, κεφ. 5, III, κεφ. 10, V, κεφ. 14.

6. *Esprit des Lois*, Βιβλίο XI, κεφ. 6.

ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στη δεσποτεία και τη μοναρχία, πέρα από το γεγονός ότι ο μονάρχης δεσμεύεται από την τήρηση ορισμένων νομικών τύπων, τους οποίους έχει την ευχέρεια να παραβιάσει με την πρώτη ευκαιρία. Έτσι μια φωτισμένη εποχή χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι η πολιτική εξουσία ασκείται από συλλογικό φορέα, με τον μονάρχη περιοριζόμενο στο ρόλο του έντολοδόχου ή αντιπροσώπου με περιορισμένες εξουσίες¹.

Οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού, πού, όπως ο Βολταίρος, συνδέουν μια φωτισμένη εποχή με τη φωτισμένη δεσποτεία, θεωρούν ότι απαραίτητο χαρακτηριστικό μιας φωτισμένης εποχής είναι η εξάλειψη της φεουδαρχικής αναρχίας και αυθαιρεσίας και η ύπαρξη ενός ενιαίου συστήματος δικαίου². Το σύστημα αυτό πρέπει να είναι κωδικοποιημένο, να ισχύει σε ολόκληρη τη χώρα και να προσφέρει νομική προστασία σε όλους. Η ανυπαρξία ενός παρόμοιου συστήματος εξοικειώνει τον άνθρωπο με την αυθαιρεσία. Η εξοικείωση αυτή αντικατοπτρίζεται και στη νόηση και τις λειτουργίες της. Ο δούλος, πού δεν έχει νομική προστασία εξαιτίας της ανυπαρξίας ή της μη εφαρμογής ενός ενιαίου συστήματος δικαίου και πού είναι έρμαιος της αυθαιρεσίας του δεσπότη ή του φεουδάρχη, δεν είναι σε θέση να αναπτύξει μεθοδική σκέψη³. Ο στοχασμός του κατευθύνεται από άλογες συναισθηματικές παρορμήσεις, όπως σε μια κοινωνία επικρατεί αναρχία, όταν οι άνθρωποι είναι δούλοι και όταν οι πράξεις τους κατευθύνονται από τις τυχαίες επιθυμίες και αποφάσεις του δεσπότη ή του φεουδάρχη.

Το ενιαίο σύστημα δικαίου, πού χαρακτηρίζει μια φωτισμένη εποχή, προστατεύει τα δικαιώματα πού απορρέουν από τον έλλογο χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης και ιδιαίτερα το δικαίωμα της ελευθερίας. Το δικαίωμα αυτό παίρνει τη μορφή του δικαιώματος της ελευθερίας της σκέψης. Η ελευθερία της σκέψης είναι η ελευθερία να δίνουμε τη συγκατάθεσή μας μόνο σε ό,τι κρίνουμε σαν αληθινό μετά από προσεκτική και μεθοδική εξέταση⁴. Προϋπόθεση για την ελευθερία της σκέψης και ταυτόχρονα αποτελέσμά της είναι η ανάπτυξη της κριτικής λειτουργίας της νόησης, πού επιτρέπει στον άνθρωπο να διακρίνει τις προτάσεις, πού υπόκεινται σε κάποιο βαθμό επαλήθευσης, από τις προλήψεις ή τις δεισιδαιμονίες, πού έχουν μόνο συγκινησιακή απήχηση.

1. *Observations sur le Nakaz, Oeuvres Politiques*, σ. 343, 356 - 357.

2. *Précis du Siècle de Louis XV*, κεφ. XLIII. Πρβλ. *Essai sur les Moeurs*, κεφ. LXXXIII και Turgot, *Oeuvres*, II, σ. 607.

3. Voltaire, *Essai sur les Moeurs*, 1, σ. 768.

4. *Encyclopédie*, άρθρο *Liberté*, επιλογή A. Soboul, σ. 135.

Μιά φωτισμένη εποχή χαρακτηρίζεται και από την πολιτική έλευθερία. Η πολιτική έλευθερία θεμελιώνεται πάνω στο ένιαίο σύστημα δικαίου και την ισχυρή κεντρική εξουσία. Συνίσταται στο αίσθημα ασφαλείας που νιώθει ο κάθε πολίτης, όταν δεν παραβιάζει τους νόμους και όταν γνωρίζει ότι κανείς και τίποτε δεν μπορεί να τον βλάψει εκτός από την παρανομία¹. Η έλευθερία της σκέψης οδηγεί και στην ανεξιθρησκεία, που ήταν ίσως το κοινό γνώρισμα όλων των φωτισμένων εποχών, κατά την έρμηνεία των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού². Τη θεωρία για την ανεξιθρησκεία είχαν διατυπώσει ο Bayle, κυρίως με το έπιχείρημα ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν επηρεάζουν την κοινωνική ζωή, και ο Locke με το έπιχείρημα ότι είναι άσχετες με τη φυσική ασφάλεια, την αναγνωρισμένη από το νόμο ιδιοκτησία και τις οικονομικές συναλλαγές του πολίτη, που ο ήγεμόνας έχει χρέος να προστατέψει³.

Προχωρώντας βαθύτερα, ο Montesquieu⁴ παρατηρεί ότι, όταν αναζητούμε στα θέματα της θρησκευτικής πίστης την όμοιογένεια που χαρακτηρίζει τα μέτρα και τα σταθμά και την όμοφωνία με την όποια υίοθετούνται, αυτό σημαίνει ότι δεν είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε την ιδιότητα του θρησκευτικού συναισθήματος, που εκφράζει αναπόφευκτα διαφορετικές προσωπικές έμπειρίες. Η θεμελίωση αυτή της ανεξιθρησκείας μπορεί να έρμηνευτή σαν έκφραση κάποιας σκεπτικής τάσης, σε σχέση με το αντικείμενο της θρησκευτικής πίστης. Θα ήταν όμως δυνατό να θεωρηθώ σαν αναγνώριση της αρχής που ο Hegel χαρακτηρίζει σαν αρχή της ύποκειμενικότητας. Θα μπορούσαμε ακόμη να θεωρήσουμε την άποψη του Montesquieu για την ανεξιθρησκεία σα συνειδητοποίηση της διάκρισης ανάμεσα στις έμπειρίες, που εκφράζονται ποιοτικά με τον πνευματικό πολιτισμό και που δεν είναι δυνατό να αναχθούν σε γενικά σχήματα, και σ' αυτές που εκφράζονται με τον υλικό πολιτισμό, για τις όποιες είναι δυνατό να υπάρξει μια γενικευμένη, ποσοτική μορφή. Όπωςδήποτε, από το γεγονός, ότι μια φωτισμένη εποχή χαρακτηρίζεται από ανεξιθρησκεία, συνάγεται και το γεγονός ότι σε μια φωτισμένη εποχή αναγνωρίζεται ότι οι άτομικές έμπειρίες για τη θρησκευτική αλήθεια διαφέρουν, όσο και αν οι φωτισμένοι άνθρωποι μπορούν τελικά να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, υίοθετώντας τα δόγματα του ντεϊσμού και την ήθική που δι-

1. *Encyclopédie*, όπ. παρ., σ. 134.

2. *Voltaire Traité sur la Tolérance, Mélanges*, σ. 584 - 596, σε σχέση με τους Αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους.

3. R. Polin, *John Locke, Lettre sur la tolérance*, Paris, 1965, σ. 16, 26, 70, 72.

4. Αναφέρεται στο άρθρο *Tolérance, Encyclopédie*, όπ. παρ., σ. 186 - 187.

καιώνουν¹. Τελικὰ ἡ ἀνεξιθρησκεία δικαιώνεται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Lessing, σὰν ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ στὸ ντεϊσμό.

Μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπὸ μιὰ προχωρημένη τεχνολογικὴ ἐξέλιξη². Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐπιτρέπει στοὺς ἀνθρώπους νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες τους μὲ μεγαλύτερη εὐκολία. Ὁ τρόπος ζωῆς τους γίνεται λιγότερο τραχύς, οἱ σχέσεις ἀνάμεσά τους γίνονται πρὸ εἰρηνικὲς καὶ ἡ κατανόηση μεταξὺ τους πρὸ εὐκολη. Στὶς ἐποχές, ποὺ ἀναπτύσσεται ἡ τεχνολογία, δημιουργοῦνται εὐνοϊκοὶ κοινωνικοὶ ὅροι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δραστηριοτήτων ἐκείνων ποὺ δὲν ἀποβλέπουν ἄμεσα στὴν ἱκανοποίηση ὑλικῶν ἀναγκῶν. Πέρα ἀπὸ τὴ γενικὴ σχέση μὲ μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ, ἡ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη συμβάλλει καὶ στὸ φωτισμὸ τῆς νόησης, γιατί ἡ πράξη τοῦ τεχνίτη ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη μορφή ἀνάλυσης, ἐπαλήθευσης καὶ σύνθεσης.

Τὸ χαρακτῆρα τῆς αὐτὸν ἀντιλήφθηκε ὁ d' Holbach, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἄρθρο «μεταλλουργία» τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας* τοῦ ὁποίου εἶναι συγγραφέας. Ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ μετάλλου ἀπὸ τὸ θειάφι ἢ ἀπὸ τὴν πέτρα εἶναι μιὰ πράξη ποὺ προδιαγράφει τὴν ἀνάλυση ἑνὸς ὄλου στὰ στοιχεῖα του ἢ τὴν ἀπομόνωση ὀρισμένων στοιχείων ἀπὸ μιὰν ὁλότητα, ὅπως πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸ λογικόν. Ἡ δοκιμασία³ τῆς ἀντοχῆς τοῦ μετάλλου σὲ μιὰν ὀρισμένη θερμοκρασία ἐξοικειώνει τὴ νόηση μὲ τὴν μέθοδο καὶ τὴ διαδικασία τῆς ἐπαλήθευσης. Ἡ στάση τοῦ τεχνίτη, μὲ τὴν ὁποία προσαρμόζει ὅλες τὶς πράξεις καὶ τὶς κινήσεις του πρὸς τὸ σκοπὸ του⁴, ἐξοικειώνει τὴ νόηση μὲ τὴν σύνθεση, ἀφοῦ σύνθεση εἶναι ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ συστηματικὴ χρῆση τῶν στοιχείων ἐκείνων, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ λύση ἑνὸς προβλήματος, πράγμα ποὺ συνεπάγεται τὸν παραμερισμὸ τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ δὲ συμβάλλουν στὴ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ. Τέλος, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τεχνίτης τηρεῖ ὀρισμένους κανόνες, γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἕνα ἀποτέλεσμα ἢ γιὰ νὰ κατασκευάσει ἕνα ἀντικείμενο, ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη, καθαρὰ πρακτικὴ μορφή τοῦ μεθοδικοῦ στοχασμοῦ, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸ εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Ἔτσι σὲ μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ, ὅπως εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Colbert στὴ Γαλλία⁵ δὲ θὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα στὶς καλὰς τέχνες καὶ τὶς μηχανικὰς τέχνες, ἂν

1. J.J. Rousseau, *Oeuvres Complètes*, 4, σ. 1077 - 1078.

2. Voltaire, *Précis du Siècle de Louis XV*, κεφ. XLIII, πρβλ. καὶ *Encyclopédie*, ἄρθρο *Métallurgie* τοῦ d' Holbach, ὅπ. παρ., σ. 142 - 144.

3. Ὁ d' Holbach χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο «docimasia», ὅπ. παρ., σ. 144.

4. *Encyclopédie*, ἄρθρο *art* τοῦ Diderot, ὅπ. παρ., σ. 43.

5. *Encyclopédie*, ὅπ. παρ., σ. 44.

μιὰ τέτοια διάκριση συνεπάγεται τὴν ὑποτίμηση τῶν μηχανικῶν τεχνῶν. Δὲν ταιριάζει σὲ μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ οὔτε ὁ χωρισμὸς τῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πράξη οὔτε ὁ χωρισμὸς τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν τεχνικὴ.

Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἀποδίδουν, γενικὰ, ιδιαίτερη σημασία στὶς μορφές τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, ποὺ ταιριάζουν σὲ μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ, ἴσως γιατί ἡ γενικὴ ἀποψὴ τους εἶναι ὅτι ὁ φωτισμὸς τῆς νόησης συντελεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, τὴν τεχνικὴ, τὴν τέχνη καὶ τὴν «φιλοσοφία» μὲ τὴ βοήθεια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ φωτισμένη ἐποχὴ, ποὺ ταυτόχρονα προϋποθέτει καὶ φωτίζει ἀκόμα περισσότερο τὴν φωτισμένη νόηση, ἐξηγεῖται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ κάθε μορφῆς παιδείας ποὺ ἀναπτύσσει τὸ σαφὴ, μεθοδικὸ καὶ κριτικὸ στοχασμό, ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπίδραση οἰκονομικῶν ὄρων.

Πάντως ἡ φωτισμένη ἐποχὴ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Βολταίρου¹ καὶ τοῦ Turgot², χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων, ἰδίως τῶν σιτηρῶν, μέσα σὲ μιὰ χώρα, καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας³. Ὑπάρχει ἡ πεποίθησις, ποὺ συστηματοποιεῖ ὁ Adam Smith, ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν θὰ ὀδηγήσει στὴν κοινωνικὴ ἁρμονία. Δυσπιστία σὲ σχέση μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ δείχνει ὁ Necker, ποὺ πιστεύει ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν θὰ ὀδηγήσει σὲ ὀξείες κοινωνικὲς συγκρούσεις. Ὅρισμένοι στοχαστὲς, ὅπως ὁ Condorcet, ὑποστηρίζουν ὅτι μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, ὅταν ἀναπτύσσεται σὲ μεγάλο βαθμὸ οἰκονομικὴ ἀνισότης⁴. Τέλος, ὀρισμένοι στοχαστὲς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁ Morelly, στὸ ἔργο του *Basiliade*, ἢ ὁ dom Deschamps, ἐπικαλοῦνται τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι ἡ ὑπαρξη μιᾶς φωτισμένης ἐποχῆς εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ὑπαρξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας⁵. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ὅμως συνδέουν τὸ Διαφωτισμὸ μὲ τὸν οὐτοπισμὸ καὶ ὄχι μὲ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης.

Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φωτισμένης ἐποχῆς, ὅπως ὀρίστηκαν πρὶν ὅλα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ, συνάγεται ὅτι κύριος φορέας φωτισμοῦ τῆς νόησης ὅσο καὶ τῆς ἠθικῆς συνείδησης εἶναι

1. *Siècle de Louis XIV*, σ. 88 κ.έ.

2. Henri Denis, *Histoire de la pensée économique*, Paris, 1971, 3η ἐκδ., σ. 183-185.

3. Σὲ ἀντίθεση μὲ μιὰ βιομηχανία συγκεντρωτικοῦ τύπου, βλ. *Encyclopédie*, ὁπ. παρ., ἄρθρο *Manufacture*, σ. 137-142.

4. *Esquisse*, σ. 211 κ.έ.

5. B. Plongeron, *Theologie et Politique au siècle des lumières*, Genève, Droz, 1973, σ. 31.

ή επιστήμη σε στενή σχέση με τη φιλοσοφία. Σάν επιστήμη θεωρούν ιδίως τὸ σύστημα τῶν προτάσεων ποὺ ἀναφέρονται στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ επιστήμη φωτίζει τὴ νόηση ἐφόσον δὲν εἶναι ἀπλὸ ἄθροισμα προτάσεων ἢ συλλογὴ παρατηρήσεων πάνω στὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἐάν ἡ γνώση γιὰ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἔχει αὐτὸ τὸ χαρακτήρα, δὲν ἔχει ἐπιστημονικὸ ἀλλὰ πιὸ πολὺ μαγικὸ χαρακτήρα. Μιὰ ὀρισμένη κοινωνικὴ κατηγορία μπορεῖ εὐκολὰ νὰ ἀπομονώσῃ κάποια ἀπὸ τὶς προτάσεις αὐτές, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ χαρισματικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξουσίας τῆς καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς πάνω στὶς ἄλλες κοινωνικὲς κατηγορίες. Αὐτὸ λ.χ. συνέβη στὴν Αἴγυπτο¹. Ἡ παραμόρφωση τῆς ἐπιστήμης σὲ μαγεία ἀποφεύγεται μὲ τὴ συστηματοποίηση τῶν ἐπιστημονικῶν προτάσεων καὶ μὲ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν ποὺ προϋποθέτουν. Οἱ ἀρχές αὐτές ἀνάγονται εἴτε στὶς ἐντυπώσεις, ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, εἴτε στὶς νοητικὲς λειτουργίες μὲ τὶς ὁποῖες μετασχηματίζουμε τὶς ἐντυπώσεις αὐτές σὲ νοητικὲς ἀντιλήψεις². Δεδομένου ὅτι ἡ κατάταξη τῶν ἐπιστημῶν γίνεται μὲ βάση τὶς νοητικὲς λειτουργίες, ἔπεται ὅτι ἡ επιστήμη δὲν μπορεῖ νὰ διακριθῇ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ, ἐφόσον ἡ μεταφυσικὴ, ἂν ὀριστῆ σωστά, εἶναι ἡ επιστήμη τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος³, καὶ, κατὰ τὸ κύριο μέρος τῆς, τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἰδεῶν μας. Ἐάν χωριστῇ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ, σὰ θεωρία τῆς νόησης καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἰδεῶν μας, ἡ επιστήμη μεταβάλλεται σὲ μαγεία ποὺ ἐνισχύει τὸ δεσποτισμὸ, γιὰτὶ καλλιεργεῖ τὴν πίστη στὴν αὐθεντία, στὶς προλήψεις καὶ στὶς δεισιδαιμονίες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ συσκοτίζει καὶ δὲ φωτίζει τὴ νόηση⁴.

Πρὸς τὴν ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴν επιστήμη ἀνταποκρίνεται, σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλύσεις τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φυσικὴ τοῦ Descartes⁵. Ὁ Descartes ἐντάσσει στὶς φυσικὲς τῆς θεωρίας ἀτεκμηρίωτες καὶ φανταστικὲς ὑποθέσεις, ὅπως εἶναι λ.χ. αὐτές ποὺ ἀναφέρονται στοὺς στροβίλους. Ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις αὐτές εἶναι ἀπαλλαγμένη ἡ κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τῆς ἀξίζει νὰ θεωρηθῇ σάν ὑπόδειγμα ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ποὺ συμβάλλει στὸ φωτισμὸ τῆς νόησης. Πρέπει ὥστόσο νὰ

1. Condorcet, *Esquisse*, σ. 40 κ.έ.

2. d'Alembert, *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie*, σ. 20 - 21.

3. d'Alembert, ὅπ. παρ., σ. 99 - 100, πρβλ. *Essai sur les Eléments de philosophie*, σ. 41.

4. Condorcet, *Esquisse*, σ. 41.

5. d'Alembert, *Discours Préliminaire*, σ. 92 - 99.

παρατηρηθῆ ὅτι οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα τοῦ Νεύτωνα αὐτὰ καθ' ἑαυτά. Ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς τὰ θεωροῦν ἀσαφῆ, καὶ συνεπῶς μὴ ὑποκείμενα σὲ ἐπαλήθευση, θὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα ἀποτελεῖ τὸ εἶδος τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ποὺ φωτίζει τὴ νόηση. Ἡ ἐννοια τῆς ἔλξης, ποὺ χρησιμοποιοῦν ὁ Νεύτων, μπορεῖ νὰ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Fontenelle, τὸ ἴδιο ἀσαφῆς ὅσο εἶναι ἡ ἐννοια τῆς δύναμης, τῆς ἐντελέχειας, τῆς συμπάθειας ἢ τῆς ἀποστροφῆς ἐνὸς φυσικοῦ στοιχείου πρὸς τὰ ἄλλα, ποὺ ὁ Fontenelle ἀποδίδει στοὺς Σχολαστικούς¹. Οἱ μηχανιστικὲς ἐξηγήσεις τῆς Καρτεσιανῆς φυσικῆς ἀνταποκρίνονται, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Fontenelle, σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ πρὸς τὸ πρότυπο μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας ποὺ φωτίζει τὴ νόηση, ἀπὸ ὅσο ἀνταποκρίνεται ἡ κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα.

Ἡ νόηση φωτίζεται, σύμφωνα μὲ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴ σωστὴ φιλοσοφία. Ἄλλωστε ἡ ἐπιστήμη δὲν μπορεῖ, ὅπως παρατηρήθηκε πρὸ πάντων, νὰ φωτίσει τὴ νόηση, ἂν οἱ προτάσεις τῆς δὲν ἔχουν συστηματοποιηθῆ σύμφωνα μὲ τις ἀρχές τῆς μεταφυσικῆς, σὰν ἐπιστήμης τῶν λειτουργιῶν τῆς νόησης καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν διαφόρων «ἰδεῶν» ἢ νοητικῶν ἀντιλήψεων.

Ἡ σωστὴ φιλοσοφία, ποὺ φωτίζει τὴ νόηση, εἶναι, σύμφωνα μὲ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, αὐτὴ ποὺ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἀσαφεῖς ἐννοιες, ὅπως εἶναι οἱ ἐννοιες τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας, οἱ ἔμφυτες ἐννοιες τοῦ Descartes² ἢ καὶ αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων, ἰδίως στὸν *Τίμαιο*³. Ὑπόδειγμα σωστῆς φιλοσοφίας ποὺ φωτίζει τὴ νόηση εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Locke. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδίως τὸν Βολταῖρο καὶ τὸν d' Alembert, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐμπειρικὴ σαφήνεια. Οἱ προτάσεις τοῦ Locke εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπαναληθευτοῦν ἐμπειρικά. Εἶναι ἐντελῶς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τις ἐπιβιώσεις τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν Καρτεσιανὴ σκέψη. Ἡ ἀξιολόγηση αὐτῆ τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Locke σὰ φιλοσοφίας ποὺ φωτίζει τὴ νόηση, γιὰτὶ καθορίζει μὲ σαφήνεια τοὺς περιορισμοὺς ποὺ δὲν ἔχει ἡ νόηση τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσει, συνοψίζεται μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Βολταῖρου ὅτι οἱ προηγούμενοι φιλόσοφοι εἶχαν γράψει τὸ μυθιστόρημα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἐνῶ ὁ Locke ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς⁴.

1. F. Bouillier, *Histoire de la philosophie cartésienne*, Paris 1868, 2, σ. 574-575.

2. F. Bouillier, ὅπ. παρ. 2, σ. 561 - 562.

3. Voltaire, *Dialogues et anecdotes philosophiques*, σ. 425 - 426.

4. F. Bouillier, *Histoire de la philosophie Cartésienne*, 2, σ. 561.

Ἡ σχέση τῆς ἀντίληψης ποὺ ἔχουν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴ σωστὴ φιλοσοφία μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Locke εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀντίληψή τους γιὰ τὴ σωστὴ ἐπιστημονικὴ θεωρία καὶ τὴν κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Locke γίνεται κυρίως ἐξαιτίας τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκεῖ στὶς ἔμφυτες ἔννοιες καὶ στὴν ἔννοια τῆς ὑπόστασης¹. Γενικότερα, ἡ φιλοσοφία τοῦ Locke θεωρεῖται σὰν ὑπόδειγμα στοχασμοῦ ποὺ φωτίζει τὴ νόηση ἐξαιτίας τοῦ κριτικοῦ καὶ ἀντιμεταφυσικοῦ χαρακτήρα της. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἐνδιαφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴ δικαίωση τοῦ θετικοῦ μέρους τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Locke, ἰδίως στὸ βαθμὸ ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς νόησης καὶ οἱ διάφορες λειτουργίες της προσδιορίζονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Ἡ αἰσθησιарχία τοῦ Locke δικαιώνεται μόνο ἀπὸ μεταφυσικὴ ἀποψη, ὡς πρὸς τὶς κριτικὲς συνέπειες στὶς ὁποῖες ὀδηγεῖ. Δὲ δικαιώνεται οὔτε ἀποτελεῖ τὸ πρότυπο μιᾶς φιλοσοφίας ποὺ φωτίζει τὴ νόηση ὡς πρὸς τὶς ἀνθρωπολογικὲς καὶ ἠθικὲς της ἀναλύσεις². Ἡ αἰσθησιарχία τοῦ Locke, τουλάχιστον στὴν πιὸ ἀπόλυτη καὶ ἀπλουστευμένη μορφή της, εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι ἡ νόηση εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξελιχθῆ ἀπεριόριστα, νὰ ἐνηλικιωθῆ καὶ νὰ φωτιστῆ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἐπιτεύγματά της.

Ὅπως τὸ δείχνουν οἱ ἀναλύσεις τοῦ d' Alembert³, ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ νόηση εἶναι δυνατὸ νὰ φωτιστῆ, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἠθικὲς ἀλήθειες ἀλλὰ καὶ τὶς θεωρητικὲς ἀλήθειες, προϋποθέτει τὴν κοινωνικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποκλείει τὴν ἀπόλυτη αἰσθησιарχία. Ἄν δὲ δεχθοῦμε τὴν ἀποψη γιὰ τὸν ἱστορικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς νόησης, ποὺ υἱοθετοῦν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ὁ φωτισμὸς τῆς νόησης, θὰ ἐρμηνευόταν πληρέστερα μὲ ἀναφορὰ σὲ μιὰ φιλοσοφία ποὺ θὰ δεχόταν τὴν ὑπαρξὴ αἰώνιων ἀληθειῶν, ἀπὸ ὅσο θὰ ἐρμηνευόταν ἀπὸ μιὰ αἰσθησιοκρατικὴ φιλοσοφία. Μιὰ τέτοια φιλοσοφία θὰ προσδιόριζε μηχανικὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νόησης ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, ἀποκλείοντας τὴ δημιουργικὴ ἐξέλιξή της. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ d' Alembert θὰ ἄφηνε ἀνεξήγητη τὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ἐνστικτο τοῦ ζῴου.

Ὅπως παρατηρήθηκε προηγουμένως, ἡ σπουδαιότερη τάση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Βολταῖρο, τὸν Turgot, τὸν d' Alembert, τοὺς κυριότερους Ἐγκυκλοπαιδιστὲς καὶ τὸν Condorcet, συσχετίζει τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης καὶ

1. *An Essay concerning human Understanding*, Βιβλίο Β', κεφ. 23 - 24.

2. Voltaire, *Mélanges*, σ. 914 - 915, F. Bouillier, ὄπ. παρ., 2, σ. 641 κ.έ.

3. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 177 κ.έ.

τὸ σχηματισμὸ τοῦ λογικοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τάση αὐτὴ μπορούμε νὰ διακρίνουμε στὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ καὶ μιὰ δεύτερη τάση. Ἡ τάση αὐτὴ συνδέεται μὲ τὸ Διαφωτισμὸ, ποὺ προεκτείνει ἄμεσα καὶ συνειδητὰ τὴ Χριστιανικὴ σκέψη, ὅπως ἐρμηνεύτηκε τὸ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Fénelon, τὴν Madame Guyon καὶ τὸ Γαλλικὸ ἡσυχασμὸ¹ μέσα στὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς Καθολικῆς θεολογίας. Ἡ τάση αὐτὴ ποὺ ὀρισμένοι μελετητὲς ὀνομάζουν Καθολικὸ Διαφωτισμὸ συνδέει τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ φωτεινοῦ ὄχι μὲ τὸ λογικὸ καὶ τὴ νόηση ἀλλὰ μὲ τὸ ἄμεσο αἶσθημα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας καὶ γιὰ τὶς ἐμπειρίες τῆς συνείδησής μας. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἐκφράζεται μὲ μορφὲς συμπεριφορᾶς ἢ πράξεις ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀξιολογηθοῦν ἠθικά. Γι' αὐτὸ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φωτεινοῦ ἀναφέρεται καὶ στὴ λειτουργία τῆς ἠθικῆς συνείδησης μὲ τὴν ὁποία διακρίνουμε ἄμεσα, χωρὶς δηλαδὴ νὰ προηγηθῆ συλλογιστικὴ διαδικασία, τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ κακὸ.

Ἡ συσχέτιση τοῦ φωτεινοῦ μὲ τὸ ἄμεσο αἶσθημα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας γίνεται ἀπὸ τὸν Le Large de Lignac. Νιώθουμε τὸ αἶσθημα αὐτὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας πρὶν ἀπὸ ὁποιοδήποτε συλλογισμὸ ἢ ὁποιαδήποτε γνώση. Εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ νιώσουν καὶ μικρὰ παιδιὰ². Κάθε γνώση προϋποθέτει μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ αἶσθημα αὐτὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας καὶ τὴν ἀντίληψη ποὺ σχηματίζουμε γιὰ κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο. Τὸ αἶσθημα ποὺ νιώθουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναλυθῆ σὲ ἄλλες ἀπλούστερες ἐμπειρίες, εἴτε προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις, ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, εἴτε εἶναι γι' αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὶς καταστάσεις τῆς συνείδησής μας. Ὁ Le Large de Lignac ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν d' Alembert, ποὺ πιστεύει ὅτι τὸ αἶσθημα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας ταυτίζεται μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ ἐγὼ καὶ ὅτι τὸ συναίσθημα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθῆ στὶς ἐντυπώσεις γιὰ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα καὶ στὰ αἰσθήματα ποὺ τὶς συνοδεύουν³. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φωτεινοῦ δὲν ἀναφέρεται στὴ σαφήνεια μιᾶς νοητικῆς ἀντίληψης ἀλλὰ στὴν ἐνέργεια τοῦ αἰσθήματος ποὺ νιώθουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας. Φωτεινὲς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ ἐμπειρίες ποὺ παρουσιάζουν ἀνάλογο βαθμὸ ἐνέργειας μὲ τὸ αἶσθημα ποὺ ἀναπτύσσουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας. Ἔτσι τὸ φωτεινὸ συνδέεται ἀπὸ στοχαστὲς, ὅπως ὁ Le Large de Lignac, ὁ dom Deschamps ἢ ὁ Buffier μὲ τὴν ἐνέργεια ἢ μὲ τὴ βεβαιότητα, δηλαδὴ μὲ τὸ συναίσθημα ὅτι κάποια ἐμπειρία εἶναι ἀθθεντικὴ, γιὰτὶ παρουσιάζει

1. Βλ. πάνω στὸν ἡσυχασμὸ Jeanne - Lydie Goré, *La notion d'indifférence chez Fénelon et ses sources*, Paris, 1956.

2. J. A. Perkins, *The concept of the self in the French Enlightenment*, σ. 50.

3. J. A. Perkins, ὀπ. παρ., σ. 44.

αναλογίες με τὸ αἶσθημα τῆς ὑπάρξεώς μας. Τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ δὲ συνδέεται μετὰ τῆ σαφήνεια ἢ τὴν προφάνεια μιᾶς πρότασης. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τοῦ φωτεινοῦ τὸ χωρίζει ἀπὸ μιὰ θεωρία ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε τὸ σχηματισμὸ τῆς συνείδησης ἱστορικά. Τὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν σὰ φωτεινά, ἂν θεωρηθοῦν κάτω ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ Καθολικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς θὰ ἦταν δικαιολογημένος, μόνο ἂν θεωρηθῆ ὅτι ἡ ἐμπειρία, ποὺ σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὰ ἱστορικά καὶ πολιτιστικά του ἔργα παρουσιάζει ἀναλογίες μετὰ αὐτὴν ποὺ σχηματίζει γιὰ τὴν ὑπάρξή του.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲ συνάγεται καθαρὰ ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν στοχαστῶν, ποὺ ἀνήκουν στὸν Καθολικὸ Διαφωτισμὸ. Οἱ ἐμπειρίες, ποὺ εἶναι δυνατό νὰ χαρακτηριστοῦν σὰ φωτεινές, εἶναι κυρίως θρησκευτικές, ἠθικὲς ἢ καὶ αἰσθητικές. Αὐτὲς ἀναλύθηκαν προσεκτικὰ ἀπὸ τὸν Abbé Terrasson, ποὺ συνδέει τὸν Καρτεσιανισμό μετὰ τὸν Καθολικὸ Διαφωτισμὸ¹. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες μένουν ἀτομικές. Δὲ συνδέονται μετὰ τὸν πολιτισμὸ, ἂν αὐτὸς ἐρμηνευτῆ σὰ μορφή συλλογικῆς συμπεριφορᾶς γιὰ νὰ λυθοῦν τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὴ συλλογικὴ ζωὴ. Τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ συνδέεται ἀπὸ τὸν Καθολικὸ Διαφωτισμὸ μετὰ μιὰ μορφή αὐτογνωσίας. Ἡ αὐτογνωσία αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ νόημά της ὀρίζεται ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ. Ἐρμηνεύεται μετὰ τὶς κατηγορίες τῆς μεταφυσικῆς, σὰ γνώσης τῶν ὑποστάσεων ποὺ τοποθετοῦνται ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη.

Τὸ ἄμεσο αἶσθημα, ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπάρξή μας, δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης οὔτε ἐρμηνεύεται σὲ σχέση μ' αὐτὴν. Ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηριστῆ σὰν Καθολικὸς Διαφωτισμὸς δὲ συνδέεται τελικὰ μετὰ τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης. Ὡστόσο δὲ λείπει ἀπὸ τὸν Καθολικὸ Διαφωτισμὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἠθικὰ ὀρθὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ στὸ σύνολό του. Τὸ αἶσθημα ποὺ ἀναπτύσσουμε γιὰ τὴν ὑπάρξή μας φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ φωτεινὸ, ἐναργὲς καὶ αὐθεντικὸ, ὅταν οἱ κοινωνικὲς σχέσεις διέπονται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Χριστιανικῆς ἠθικῆς καὶ ὅταν ἡ συνείδηση δὲν ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀπόκτησης καὶ τῆς προστασίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας². Ἔτσι ὅμως ὁ Καθολικὸς Διαφωτισμὸς συνδέει ἔμμεσα τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ μετὰ τὸν κοινωνικοπολιτικὸ οὐτοπισμὸ, ὄχι μετὰ τὶς ἱστορικὲς ἢ τὶς κοινωνικὲς ἐξηγήσεις ἢ μετὰ τὴ θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ.

1. F. Bouillier, *Histoire de la philosophie Cartésienne*, 1, σ. 610 κ.έ.

2. Παρόμοια θέση ὑποστηρίζει ὁ Dom Deschamps, B. Plongeron, *Théologie et Politique au siècle des lumières*, σ. 31 - 32.

Ὁ στοχασμὸς τοῦ J.J. Rousseau συνδυάζει τὴν ἐξελικτικὴ θεώρηση τῆς νόησης καὶ τῆς ἠθικῆς συνείδησης μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι φωτεινὴ εἶναι ἡ ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπαρξή μας. Ἡ σκέψη τοῦ Rousseau θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεωρηθῆ σὰ σύνθεση τοῦ ὀρθολογικοῦ καὶ τοῦ Καθολικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅ,τι διακρίνει τὸν Rousseau ἀπὸ τοὺς ἄλλους στοχαστὲς τοῦ Καθολικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἡ στενὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλύσεις του, ἀνάμεσα στὴν ἐμπειρία γιὰ τὴν ὑπαρξή μας καὶ τὴ βούληση. Ἡ βούληση δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία ἐπιδοκιμάζουμε κάποια ὄρεξη ἢ ἐπιθυμία. Ὁ Rousseau φαίνεται νὰ ἐπανέρχεται στὴν εὐρύτερη, ἢ καὶ πρὸ ἀκαθόριστη, ἀντίληψη τῶν ἀρχαίων καὶ ἰδίως τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἀνάγει τὴ βούληση στὸ ἐκούσιο. Νιώθουμε ὅτι ἀναπτύσσουμε βούληση, ὅταν κάνουμε κάποια κίνηση χωρὶς ἐξαναγκασμό. Ἀναπτύσσουμε τὸ αἶσθημα ὅτι ὑπάρχουμε, ἰδίως ὅταν κάνουμε κάποια ἐκούσια καὶ ἀθόρμητη κίνηση, ὅταν ἐνεργοῦμε καὶ ὅταν παίρνουμε ἀποφάσεις¹. Ἐπειδὴ, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, οἱ κινήσεις μας, οἱ ἐνέργειές μας καὶ οἱ ἀποφάσεις μας δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ, ἡ ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπαρξή μας παίρνει τὴ μορφή τῆς ἄμεσης βεβαιότητος ὅτι ἡ βούληση μας εἶναι ἐλεύθερη.

Ἡ ἐμπειρία γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησής μας εἶναι ἰδιαίτερα ἐναργῆς στὶς περιπτώσεις ποὺ νιώθουμε μεταμέλεια. Ἡ μεταμέλεια δείχνει ὅτι τὰ βιώματά μας καὶ ἡ ἐξωτερικὴ μας συμπεριφορὰ εἶναι δυνατὸ νὰ μὴ κατευθύνονται ἀπὸ τὶς μεταβολὲς στὴν κατάσταση τοῦ σώματός μας, ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἢ γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ μεταμέλεια δείχνει ὅτι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἄμεσα τὶς πράξεις ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἐλεύθερη βούλησή μας, καὶ ποὺ συντελοῦν στὴ διατήρηση τοῦ φυσικοῦ ἑαυτοῦ μας, ἀπὸ τὶς πράξεις ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα καταναγκασμοῦ ἢ ἐπηρεασμοῦ καὶ ποὺ δὲν ἐκφράζουν τὸν ἀληθινὸ ἢ τὸν φυσικὸ ἑαυτό μας. Τὶς πράξεις ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη κατηγορία ὀνομάζουμε ἀγαθὲς καὶ αὐτὲς ποὺ ἀνήκουν στὴ δεύτερη κατηγορία ὀνομάζουμε κακὲς². Φωτεινὴ εἶναι δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῆ ἡ ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ βούληση, γιὰ τὴν ἐλευθερία της καὶ γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀγαθὴ πράξη, ποὺ μᾶς ἐκφράζει αὐθεντικά, καὶ τὴν κακὴ πράξη, ποὺ ἐκφράζει ἓνα ἀλλοιωμένο καὶ τεχνητὸ ἐγώ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φωτεινοῦ ταιριάζει στὶς ἠθικὲς ἐμπειρίες τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι τόσο στὶς νοητικὲς του ἀντιλήψεις. Ὁ Rous-

1. *Profession de foi du Vicaire Savoyard, Oeuvres Complètes*, 4, σ. 570-577, 585. κ.έ. Βλ. καὶ R. Grimsleys, *J. J. Rousseau and the religious Quest*, σ. 133.

2. *Profession de loi du Vicaire Savoyard*, ὁπ. παρ., σ. 598 - 601.

seau εξηγεί τὸ σχηματισμὸ τῆς νόησης ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀπὸ τὰ συναισθήματα τῆς ἡδονῆς ἢ τοῦ πόνου ποὺ τὶς συνοδεύουν¹. Ἡ ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑπαρξή μας καὶ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησής μας δὲ συνδέεται μὲ τὶς ἀντιλήψεις αὐτές. Σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ ὁ Rousseau προεκτείνει τὸ στοχασμὸ τοῦ Pascal, ποὺ συνέδεε τὸ φωτεινὸ μὲ τὶς «ἠθικὲς ἀλήθειες» ἢ τὶς ἀλήθειες τῆς θρησκείας. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ οἱ ἀναλύσεις του νὰ παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ τὶς ἀναλύσεις τῶν στοχαστῶν τοῦ Καθολικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ὁ Rousseau διαφέρει ὥστόσο ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς τοῦ Καθολικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ συνδέουν τὸ φωτεινὸ μὲ τὴν ἐμπειρία γιὰ τὴν ὑπαρξή μας, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι συσχετίζει τὴν ἐμπειρία αὐτὴ μὲ τὴν παιδεία καὶ τὶς ἐξελίξεις τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἐπιτρέπουν τὸ σχηματισμὸ τῆς ἡ ποὺ τὴν κάνουν πιὸ ἀδύνατη καὶ συγκεχυμένη. Τὸ μικρὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει τὴν ἐναργὴ ἐμπειρία ὅτι εἶναι ὄν ἐνεργητικὸ. Ἡ ἐμπειρία ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ὑπαρξή του εἶναι ὑποτυπώδης καὶ ἀνάγεται στὰ συναισθήματα τῆς ἡδονῆς ἢ τοῦ πόνου, ποὺ συνδέονται μὲ τὶς ἐντυπώσεις ποὺ σχηματίζει γιὰ τὸ περιβάλλον του. Ἐχει τὴ δυνατότητα νὰ τὴν κάνει ἐναργέστερη συσχετίζοντάς τὴν μὲ τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήσῃ ἐκούσιες πράξεις, ἂν δεχτῆ τὴν κατάλληλη ἀγωγή². Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὸ τὸ παιδί ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν φυσικὸ ἄνθρωπο. Ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος, ὅπως ὀρίζεται στὸ *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, παρουσιάζεται σὰ μιὰ ἀφηρημένη καὶ a priori κατασκευὴ. Τὴν κατασκευὴ αὐτὴ ὁ Rousseau χρησιμοποιεῖ σὰν ὑπόθεση γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀνθρωπολογία, καὶ εἰδικότερα ἡ περιγραφή τῆς ἐμπειρίας γιὰ τὴν ὑπαρξή μας, ἐντάσσεται στὴ θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ θεμελιώδης ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου³.

Μὲ ἀφετηρία τὴν τοποθέτηση αὐτὴ τῆς θεωρίας γιὰ τὸ φυσικὸ ἄνθρωπο, ὁ Rousseau δείχνει ὅτι ἔχει μόνο τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτύξει τὴ συνείδηση πὼς εἶναι ὄν ἐνεργητικὸ καὶ πὼς ἡ βούλησή του εἶναι ἐλεύθερη. Ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος χωρὶς νὰ τὸ ξέρει. Ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας καὶ μιᾶς ἐμπειρίας γιὰ τὴν ὑπαρξή του, ποὺ νὰ εἶναι ἐναργής, αὐθεντικὴ καὶ φωτεινὴ, γίνεται πραγματικότητα ὅταν ἐντάσσεται στὴν πολιτεία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί, σύμφωνα μὲ τὸν Rousseau, συνειδητοποιοῦμε τὴ διαφορὰ τῆς βούλησης ἀπὸ τὸ ἐν-

1. *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes, Oeuvres Complètes*, 3, σ. 143.

2. *Emile, Oeuvres Complètes*, 4, σ. 279.

3. B. Groethuysen, *Jean - Jacques Rousseau*, σ. 13 - 22.

στικτο, που είναι μέσο ικανοποίησης του πάθους, όταν επιδιώκουμε την πραγματοποίηση σκοπών, που συμφωνούν με τα αίτήματα του ὀρθοῦ λόγου. Μόνο ἡ πολιτεία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου μπορεί νὰ δρίσει τέτοιους σκοπούς¹. Στὸ πλαίσιο τῆς πολιτείας αὐτῆς ἡ βούληση εἶναι ἀντικειμενικὰ ἐλεύθερη.

Ἡ δυνατότητα νὰ ἀναπτύξει ὁ ἄνθρωπος μιὰ αὐθεντικὴ καὶ φωτεινὴ ἐμπειρία γιὰ τὴν ὑπαρξή του εἶναι δυνατό νὰ μὴ γίνει πραγματικότητα, όταν ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει τὸ τεχνητὸ ἐγὼ που ἀπαιτεῖ μιὰ κοινωνία, που ἀξιολογεῖ τὸ ταλέντο καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τῶν προθέσεων τῶν ἀνθρώπων. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος ταυτίζεται μὲ μιὰ τεχνητὴ κοινωνικὴ λειτουργία, ἠθικὰ οὐδέτερη, ὅπως ὁ ἠθοποιὸς, που ταυτίζεται μὲ τὸ μέρος που ἐκτελεῖ σὲ ἓνα δράμα². Ὁ Rousseau συνδυάζει τὸν ὑπαρξιακὸ συμβολισμό τοῦ φωτεινοῦ, που ἀνέλυσαν οἱ στοχαστὲς τοῦ Καθολικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁ Le Large de Lignac μὲ τὸν ἱστορικὸ, κοινωνικὸ καὶ βασικὰ νοησιαρχικὸ συμβολισμό του, που ἐπικρατεῖ στὸν Βολταῖρο, τὸν Turgot, τὸν d'Alembert καὶ τὸν Condorcet. Ἡ συσχέτιση τοῦ φωτεινοῦ μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα δὲν ἔλειψε στοὺς Καθολικοὺς στοχαστὲς. Δὲ μπόρεσαν ὥστόσο νὰ συσχετίσουν τὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ μὲ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης. Ἀντίστροφα οἱ στοχαστὲς τῆς ὀρθολογικῆς τάσης τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν μπόρεσαν νὰ συσχετίσουν τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐμπειρίας, που ἀναπτύσσει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Ἡ ἀξία τοῦ Rousseau, που γι' αὐτὸ τὸ λόγο μπορεί νὰ θεωρηθῆ ὅτι προετοιμάζει τὸν *Wilhelm Meister* τοῦ Goethe καὶ τὴ Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος τοῦ Hegel, συνίσταται στὸ ὅτι συνυφαίνει τὴν ὑπαρξιακὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ θεώρηση τῆς συνείδησης.

Ὡς πρὸς τὴ γενικότερη ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ θέματος τοῦ φωτεινοῦ, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ, τὸν Νεύτωνα καὶ τὸν Locke, εἶναι μᾶλλον συμπτωματικὴ. Ὁ Locke καὶ ὁ Νεύτων προσφέρουν ἀπλῶς ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν πολεμικὴ κατὰ τοῦ ἀσαφοῦς, τοῦ συγκεχυμένου καὶ τοῦ σκοτεινοῦ καθὼς καὶ κατὰ τῆς συναισθηματικῆς προσήλωσης σ' αὐτό. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ φωτεινὸ, που χαρακτηρίζει τὴν σκέψη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ σύνολό, τῆς προεκτείνει τὴν Καρτεσιανὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ σαφὲς καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὸ στοχασμὸ πάνω στὸ θέμα τοῦ φωτεινοῦ, ὅπως ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀβγουστίνο. Τὸ νέο στοιχεῖο, που χαρακτηρίζει τὴ σκέψη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ πάνω στὸ φωτεινὸ, εἶναι ὅτι τὸ σύμβολο αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται

1. *Contrat Social*, Βιβλίο 1, κεφ. 7, 8.

2. *Lettre à d' Alembert*, σειρὰ Garnier, σ. 186, κ.έ.

μόνο στη νόηση αλλά και στην ιστορική, κοινωνική και πολιτική πράξη καθώς και στην εξέλιξη του πολιτισμού. Ο Γαλλικός Διαφωτισμός συνάγει τις πρακτικές συνέπειες της αντίληψης του Descartes ότι το σαφές και το διακριτό αποτελούν το κριτήριο της αλήθειας και ότι όλοι είναι δυνατό να σχηματίσουν σαφείς και διακριτές έννοιες, εφόσον ή ικανότητά τους αυτή δεν αναστέλλεται από την προσήλωση σε μια άλογη παράδοση ή από μια παιδεία που, όπως αυτή που καταδικάζει ο Rousseau, καλλιεργεί σε μεγαλύτερο βαθμό τις ρητορικές ικανότητες από το κριτικό πνεύμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΟΥ